

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΑΡΙΑΔΝΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Τ Ο Μ Ο Σ
ΔΕΚΑΤΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ 2007

Χορκχάιμερ και Αντόρνο: Ανοιχτή ή αρνητική διαλεκτική*

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΒΟΥΛΑΚΟΣ

ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ σχετικά με τη σχολή της Φρανκφούρτης γίνεται συχνά λόγος για την «ιστορικοφιλοσοφική στροφή» της κριτικής θεωρίας, ορόσημο της οποίας θεωρείται η *Διαλεκτική του διαφωτισμού* του 1944 (βλ. χαρακτηριστικά Honneth 1986, 43-69). Ωστόσο, αυτή η στροφή αφορά κατά βάση τον Χορκχάιμερ (Max Horkheimer) και όχι τον Αντόρνο (Theodor W. Adorno), το έργο του οποίου χαρακτηρίζει αξιοσημείωτη συνέχεια από τα πρώτα δοκίμιά του της δεκαετίας του '30 έως την *Αρνητική διαλεκτική* και την *Αισθητική θεωρία* της δεκαετίας του '60. Πράγματι, για τον Χορκχάιμερ η συγγραφή της *Διαλεκτικής του διαφωτισμού* σήμανε την τελειωτική εγκατάλειψη του πρώιμου προγράμματος μιας διαλεκτικά διαρθρωμένης «διεπιστημονικής έρευνας» των συνθηκών της σύγχρονης εποχής.¹ Εάν πάρουμε κατά γράμμα την κοινή δήλωση των δύο πρωταγωνιστών της «κλασικής κριτικής θεωρίας» στον «Πρόλογο στην επανέκδοση» της *Διαλεκτικής του διαφωτισμού* του 1969 ότι «κανένας τρίτος δεν θα μπορούσε να φαντασθεί σε ποιον βαθμό είμαστε και οι δύο μας υπεύθυνοι για κάθε πρότασή» της (Horkheimer και Adorno 1996, 15), τίθεται εκ των πραγμάτων το ερώτημα περί της αλληλεπίδρασης μεταξύ των δύο θεωρητικών που οδήγησε στο κοινό αυτό κείμενο.

---

* Επανεπεξεργασμένη εκδοχή της εισήγησής μου στην «Ημερίδα Αντόρνο» (Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2/12/03). Ευχαριστώ τον ανώνυμο κριτή της *Αριάδνης* για τις χρήσιμες υποδείξεις του.

1 Σχετικά με το πρώιμο εγχείρημα του Χορκχάιμερ βλ. Καβουλάκος 2001, και ειδικά 133-95 για τη διεπιστημονική έρευνα των συνθηκών του ύστερου καπιταλισμού. Στη μονογραφία αυτή μπορεί να βρει κανείς αναφορές στη δευτερογενή βιβλιογραφία σχετικά με τις διάφορες διαστάσεις της πρώιμης κριτικής θεωρίας του Μεσοπολέμου.

Θα αναφερθώ σε ένα κεφάλαιο της ιστορίας της φιλοσοφίας, το οποίο συνδέεται με τη σταδιακή προσέγγιση του Χορκχάιμερ στις θέσεις του Αντόρνο, προσέγγιση που κορυφώνεται στη *Διαλεκτική του διαφωτισμού*, μετά την οποία ο Αντόρνο θα καθιερωθεί σιγά-σιγά ως ο βασικός, αν όχι ως ο μοναδικός, φιλοσοφικός πρωταγωνιστής της «παλαιάς» κριτικής θεωρίας. Το κεφάλαιο αυτό αφορά τις συζητήσεις μεταξύ των δύο θεωρητικών σχετικά με την ορθή κατανόηση της διαλεκτικής. Τέτοιες συζητήσεις διεξήχθησαν βέβαια σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '30, όμως ιδιαίτερος χρήσιμα για την κατανόηση της «ιστορικοφιλοσοφικής στροφής» είναι τα πρωτόκολλα συζητήσεων που διατηρήθηκαν από το 1939, και τα οποία δημοσιεύτηκαν στα *Άπαντα* του Χορκχάιμερ.² Σ' αυτά θεματοποιείται με σαφήνεια το πρόβλημα που με ενδιαφέρει στο παρόν άρθρο: το δίλημμα μεταξύ «ανοιχτής» και «αρνητικής» διαλεκτικής. Ένα δίλημμα το οποίο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ο άξονας γύρω από τον οποίο συντελέστηκε η «αλλαγή παραδείγματος» της κλασικής κριτικής θεωρίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι αυτές οι συζητήσεις αποτέλεσαν μέρος της προεργασίας για τη συγγραφή της *Διαλεκτικής του διαφωτισμού*, την οποία θα ακολουθούσε ένα απραγματοποίητο τελικά έργο σχετικά με την υλιστική διαλεκτική ή τη διαλεκτική λογική.³ Για λόγους στους οποίους δεν μπορώ να αναφερθώ εδώ, τρέφω την ελπίδα ότι η αναφορά σε αυτήν τη στιγμή της ανάπτυξης της κριτικής θεωρίας δεν ενδιαφέρει μόνο τον ιστορικό της φιλοσοφίας, αλλά και όποιον αναζητεί στην παράδοση της κριτικής διαλεκτικής φιλοσοφίας εννοιολογικά μέσα για την υπέρβαση αδιεξόδων της σύγχρονης επικοινωνιακής κριτικής θεωρίας. Αφήνοντας κατά μέρος αυτήν τη γενικότερη προοπτική ως πεδίο μελλοντικής έρευνας, θα περιοριστώ εδώ σε μια σύντομη και σχηματική παρουσίαση των δύο πιο κεντρικών σημείων διαφωνίας και αντιπαράθεσης μεταξύ του Χορκχάιμερ και του Αντόρνο.

Σε μια πρώτη εξέταση ο γενικός προσανατολισμός της αντίληψης των δύο θεωρητικών περί της διαλεκτικής είναι κοινός. Και οι δύο θεωρούσαν τη διαλεκτική ως το κατάλληλο μέσο άρσης των αντινομιών της αστικής σκέψης, επιθυμούσαν όμως να επεξεργαστούν μια υλιστική ερμηνεία της που να απομακρύνεται αποφασιστικά από την εγελιανή ιδεαλιστική εκδοχή της.⁴ Η ιδεαλιστική διαλεκτική στηριζόταν στην ιδέα ότι η προσδιορισμένη άρνηση της αμεσότητας, του απομονωμένου δεδομένου, θέτει σε κίνηση τη σκέψη προς την κατεύθυνση της ανάπτυξης της ολότητας των διαμεσολαβήσεων σε μια ολοκληρωμένη θεωρία. Αίρεται έτσι ο αφηρημένος χαρακτήρας του «άμεσα

2 Βλ. κυρίως τα πρωτόκολλα συζητήσεων στο Horkheimer 1985β και 1985γ.

3 Βλ. ιδιαίτερα το πρωτόκολλο συζήτησης που θα προετοίμαζε αυτό το έργο (Horkheimer 1985δ), καθώς και τις σχετικές επεξηγηματικές σημειώσεις των επιμελητών των *Απάντων* του Χορκχάιμερ (στον ίδιο τόμο, 593).

4 Τις προσπάθειες του Χορκχάιμερ και του Αντόρνο να υπερβούν την ιδεαλιστική διαλεκτική συγκρίνει πολύ διαφωτιστικά ο Στέφαν Μπρόιερ (βλ. Breuer 1985), αναδεικνύοντας την κοινή αφετηρία αλλά και τις σημαντικές διαφορές στην ανάπτυξή τους.

δεδομένου», καθώς αυτό εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο ενός θεωρητικού συστήματος, που μόνο αυτό μπορεί να αξιώσει να είναι αληθές.⁵

Με την ανάπτυξη της, ωστόσο, η ιδεαλιστική διαλεκτική γίνεται η ανασυγκρότηση της αυτοπαραγωγής του απολύτου εντός της ιστορίας, η οποία καθοδηγείται από την ιδέα της αλήθειας ως τελικής επίτευξης της ταυτότητας υποκειμένου και αντικειμένου, έννοιας και πραγματικότητας, πνεύματος και ύλης. Σε αυτήν την ιδεαλιστική εκδοχή της διαλεκτικής διολίσθησε, άλλωστε, και ο διαλεκτικός ολισμός του «πατέρα» του δυτικού μαρξισμού, του Γκέοργκ Λούκατς.⁶ Έτσι, το έμβλημα της εναλλακτικής, *υλιστικής σύλληψης* της διαλεκτικής θα πρέπει να είναι η εναντίωση στην ολότητα, με την έννοια της επίγνωσης της αδυναμίας να ολοκληρωθεί και να παγιωθεί η γνώση, δηλαδή με την έννοια της συνείδησης της μη-ταυτότητας. Η υλιστική διαλεκτική δεν είναι τίποτε άλλο παρά η ερμηνεία της ανεξάλειπτης έντασης μεταξύ των δύο πόλων της γνωστικής διαδικασίας, μεταξύ του υποκειμένου και του αντικειμένου. Υπ' αυτές τις συνθήκες τίθεται όμως ευλόγως το ερώτημα: Πώς είναι δυνατή η υλιστική διαλεκτική ως επιστημονικός τρόπος σκέψης, εφόσον αυτή δεν στηρίζεται στην επίτευξη της ταυτότητας;⁷

Η απάντηση του Χορκχάιμερ ήταν ότι η υλιστική διαλεκτική είναι δυνατή ως «*ανοιχτή*» *διαλεκτική*. Η ανοιχτή υλιστική διαλεκτική εγκαταλείπει «τη βασική αρχή του ιδεαλισμού, ότι έννοια και Είναι είναι στην πραγματικότητα το ίδιο, και επομένως ότι κάθε ολοκλήρωση θα μπορούσε να συντελεστεί στο καθαρό μέσο του πνεύματος. [...] αντίθετα ισχυρίζεται ότι η αντικειμενική πραγματικότητα δεν είναι ταυτόσημη με τη σκέψη των ανθρώπων και ότι ποτέ δεν πρόκειται να εξαντληθεί σ' αυτήν» (Horkheimer 1988στ, 292). Εάν όμως η τελική σύμπτωση έννοιας και πραγματικότητας, υποκειμένου και αντικειμένου, είναι μια ιδεαλιστική ψευδαίσθηση, τότε η υλιστική διαλεκτική οφείλει να διατηρεί πάντα ζωντανή τη συνείδηση του ανολοκλήρωτου χαρακτήρα κάθε ανθρώπινης γνώσης, της ανεξάλειπτης έντασης μεταξύ του υποκειμένου και του αντικειμένου (βλ. Horkheimer 1988δ, 87). Ο Χορκχάιμερ συνέδεε, τελικά, τη διατήρηση αυτής της έντασης με το ότι η γνωστική διαδικασία συνιστά μια διαρκή αλληλεπίδραση, όχι μεταξύ σταθερών παραγόντων, αλλά μεταξύ «στιγμών» που αναπροσδιορίζονται διαρκώς μέσα από τον συσχετισμό τους, γι' αυτό και η διαλεκτική ερμηνεία της γνωστικής διαδικασίας θα πρέπει να παραμένει πάντα «ανοιχτή». Σε αυτή την τοποθέτηση προστίθεται η εξάρτηση της υλιστικής σκέψης από την πράξη, εφόσον η διαμεσολάβηση μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου δεν είναι καθαρά πνευματικό επίτευγμα, αλλά

5 Μέχρι αυτό το σημείο οι δύο θεωρητικοί ακολουθούν τον δρόμο μιας μαρξιστικής επανοικειποίησης της εγελιανής άρσης της «αμεσότητας» στο πλαίσιο μιας ολιστικής θεωρίας, τον οποίο είχε ανοίξει ήδη ο Γκέοργκ Λούκατς. Βλ. Lukács 2006, κυρίως τα μέρη II και III.

6 Βλ. τη σχετική αναφορά στο Horkheimer 1985γ, 527.

7 Το ερώτημα αυτό τίθεται ρητά στο Horkheimer 1985β, 467.

επιτελείται μέσω της ανθρώπινης δραστηριότητας στις ιστορικά μεταβαλλόμενες μορφές της (βλ. Horkheimer 1988στ, 292-3· 1988ε, 189-91). Με αυτήν την έννοια, η υλιστική διαλεκτική δεν αντιμάχεται τη δυνατότητα της σκέψης να είναι αληθής, αλλά την τάση να αυτοθεμελιώνει την αυτάρκειά της, να 'εφησυχάζει' στον εαυτό της.

Αν και ο Αντόρνο συμφωνούσε με τον γενικό αντιεναρμονιστικό προσανατολισμό της τοποθέτησης του Χορκχάιμερ, θεωρούσε ανεπαρκή τη λύση του στο πρόβλημα της υλιστικής διαλεκτικής. Για τον Αντόρνο, η κριτική στην ιδεαλιστική διαλεκτική, πάνω στην οποία στηρίζεται αυτή η λύση, δεν φτάνει σε αρκετό βάθος, ενώ η προσφυγή στην πράξη –για να εξηγηθεί ο ανολοκλήρωτος χαρακτήρας της γνώσης– γίνεται πρόωρα και αδιαμεσολάβητα, προκειμένου να καλυφθεί ένα κενό της θεωρίας (βλ. Horkheimer 1985β, 479, 491). Διότι το πρόβλημα της εγελιανής διαλεκτικής δεν είναι μόνο το πού καταλήγει, δηλαδή στην ολοκλήρωση και στην επίτευξη της ταυτότητας υποκειμένου-αντικειμένου, αλλά επίσης το ότι αυτός ο τελικός στόχος –που υποτίθεται ότι επιτυγχάνεται πραγματικά– έχει ήδη προδιαμορφώσει με βάση τις ανάγκες του το άμεσο δεδομένο, ή –στην αντορνιανή γλώσσα– το «υλικό» πάνω στο οποίο στηρίζεται η θεωρητική ανάπτυξη. Σε σχετική συζήτηση με τον Χορκχάιμερ ο Αντόρνο τόνιζε ότι:

Η όλη μας διαφορά προς τον Χέγκελ βρίσκεται ένα επίπεδο βαθύτερα από τη διάκριση μεταξύ ολότητας και ανολοκλήρωτου, συνδέεται δηλαδή με το αν καθετί που εισέρχεται στον κύκλο της σκέψης εμφανίζεται μόνο ως σκέψη ή αν θεωρείται πραγματικά ως κάτι το οποίο δεν εμπίπτει σ' αυτόν, ταυτόχρονα όμως μπορεί να γίνει κατανοητό μόνο σε σχέση με τη σκέψη. Δεν θα πρέπει να εμφανιζόμαστε σαν να λέμε ότι η εγελιανή αρχή είναι εντελώς ορθή, μόνο που σ' αυτήν εμφιλοχωρεί μια ιδέα περί απολύτου, περί του τυφλού δεδομένου του απείρου [...]. Το ζήτημα είναι μάλλον η αλλαγή της λειτουργίας –να χρησιμοποιήσουμε το εγελιανό σχήμα για κάτι διαφορετικό– και όχι η διαφορά του ολοκληρωμένου από το ανολοκλήρωτο (Horkheimer 1985β, 488).

Έτσι, η προσδιορισμένη άρνηση της ιδεαλιστικής διαλεκτικής που καταλήγει στην ταυτότητα της σκέψης με το αντικείμενο θα πρέπει να αρνηθεί την ίδια την προηγούμενη επεξεργασία του υλικού, θα πρέπει να εντοπίσει ήδη σ' αυτό, και όχι μόνο στο πλαίσιο της ολοκληρωμένης θεωρίας, την αξίωση του βιασμένου από τον «καταναγκασμό της ταυτότητας» μη-ταυτού. Για την αντορνιανή υλιστική διαλεκτική η «αμεσότητα», το «υλικό», δεν είναι μη-ταυτό απλώς και μόνο επειδή δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί η ανάπτυξη της θεωρίας ή επειδή αυτή δεν μπορεί ποτέ να ολοκληρωθεί, αλλά επειδή «όταν μιλάμε για το άμεσο, αυτό είναι πραγματικά μη-ταυτό» (Horkheimer 1985β, 488), γεγονός που δεν αλλάζει στο παραμικρό με την ένταξή του στην ολότη-

τα, ακόμη κι αν αυτή νοηθεί ως ανοιχτή. Καθώς εξαλείφεται ολοκληρωτικά το οντολογικό θεμέλιο της ταυτότητας, η αλήθεια λαμβάνει ένα αρνητικό νόημα: «Αλήθεια δεν είναι τίποτ' άλλο από το σύνολο της άρνησης αυτού που είναι λανθασμένο».⁸

Αντίθετα, για τον Χορκχάιμερ η αλήθεια θα πρέπει να παραμείνει κάτι που μπορεί να οριστεί θετικά, αν και όχι τελειωτικά, ως «έννοια του σκέπτεσθαι».⁹ Έτσι όμως η ανοιχτή διαλεκτική οδηγείται σε μια αδιέξοδη ταλάντωση ανάμεσα στην ιδεαλιστική ταυτότητα και στον θετικισμό των εμπειρικών δεδομένων – γεγονός που αναδεικνύεται ήδη στη συζήτηση μεταξύ Χορκχάιμερ και Αντόρνο (βλ. Horkheimer 1985β, 491-2). Το ότι ο Αντόρνο παρέσυρε τελικά τον Χορκχάιμερ προς την κατεύθυνση της ριζοσπαστικοποίησης της γνωσιοθεωρητικής κριτικής έγινε πλέον σαφές όταν στο κοινό τους έργο *Διαλεκτική του διαφωτισμού* ασκούσαν κριτική στην εννοιακή σκέψη εν γένει, επειδή αυτή βιάζει το «εμπειρικό υλικό» περικόπτοντας ό,τι δεν χωράει στην ταυτότητα της έννοιας – μια κριτική η οποία προσανατολίζεται με βάση το γνωστικό ιδεώδες που εφαρμόζε ήδη και δεν σταμάτησε να υποστηρίζει ο Αντόρνο: «Η ουτοπία της γνώσης θα ήταν να διανοίξει με έννοιες το μη εννοιακό, χωρίς να το εξισώσει με αυτές» (Adorno 1967, 21). Ήδη από τη δεκαετία του '30 ο Αντόρνο είχε την πρότασή του για μια τέτοια ουτοπία: ήταν η συγκρότηση των «διαλεκτικών εικόνων» (βλ. Horkheimer 1985γ, 530-1) –ιδέα που υιοθέτησε από τον Βάλτερ Μπένγιαμιν και την ανέπτυξε παραπέρα– ή των «Konstellationen» («αστερισμών» ή «διατάξεων») – ονομασία που καθιερώθηκε για αυτήν την κεντρική γνωσιοθεωρητική έννοια στο ύστερο έργο του (βλ. Adorno 1967, 164-8).

Ερχόμαστε έτσι στο δεύτερο σημείο που θα ήθελα να θίξω εδώ. Αν κατά τη δεκαετία του '30 η υλιστική διαλεκτική του Αντόρνο αποσκοπούσε στη συγκρότηση «διαλεκτικών εικόνων», τί είχε να προτείνει αντ' αυτών η ανοιχτή διαλεκτική του Χορκχάιμερ; Είναι γνωστό ότι η πρώιμη σκέψη του Χορκχάιμερ διαπνέονταν από μια θετική στάση απέναντι στις επιστήμες, καθώς ο τελευταίος πίστευε ότι το κύριο πρόβλημά τους (αυτό που ο ίδιος ονόμαζε την «κρίση» τους) δεν είναι εσωτερικό, αλλά αφορά τον ασυντόνιστο χαρακτήρα της ανάπτυξής τους και την τάση απολυτοποίησης επιμέρους, σχετικών γνώσεων, λόγω της αποκοπής τους από τη φιλοσοφική σκέψη (βλ. Horkheimer 1988γ). Το πρώιμο πρόγραμμά του αποσκοπούσε έτσι στην επανασύνδεση επιστήμης και φιλοσοφίας μέσω της υιοθέτησης της λεγόμενης «διαλεκτικής μεταξύ έρευνας και έκθεσης», την οποία ο Χορκχάιμερ παραλάμβανε από το έργο του Μαρξ. Σύμφωνα με αυτό το μεθοδολογικό σχήμα, η κριτική θεωρία

8 Φράση του Αντόρνο, στο Horkheimer 1985β, 490.

9 Βλ. Horkheimer 1985β, 492. Βλ. και την κριτική σε αυτήν την αντίληψη περί αλήθειας, σε αντιπαράθεση με την αντορνιανή προοπτική, από τον Γιώργο Σαγκριώτη (2003, κυρίως 133-35).

θα επιδιόταν σε *εμπειρικές έρευνες*, σαν κι αυτές που συνηθίζονταν στο πλαίσιο της συμβατικής κοινωνικής επιστήμης. Ωστόσο, τα πορίσματα τέτοιων ερευνών θα εντάσσονταν στο ευρύτερο πλαίσιο της *έκθεσης* (Darstellung) μιας θεωρητικής-ολιστικής προοπτικής, την οποία και θα «επιβεβαίωναν». Τούτη θα παρέμενε όμως ανοικτή στις αναθεωρήσεις με βάση νέα ευρήματα. Η διαλεκτική έρευνας-έκθεσης θέλει έτσι να υπερβεί τον στατικό χαρακτήρα των εμπειρικών περιγραφών που απολυτοποιούν τις αναλυτικές, αφηρημένες έννοιες και τις τυπολογικά περιγράψιμες μεταξύ τους σχέσεις, δίνοντάς μας μια σύνθετη εικόνα της ολότητας ως της δυναμικά αναπτυσσόμενης συνάφειας διαλεκτικά αλληλεξαρτώμενων μερών.¹⁰

Ο Χορκχάιμερ της δεκαετίας του '30 πίστευε ότι η σχέση μεταξύ φιλοσοφίας και εξειδικευμένης επιστήμης μπορεί να νοηθεί με βάση το μοντέλο της εγγελιανής διάκρισης μεταξύ Λόγου και διάνοιας και, άρα, ότι αρκεί η επίγνωση του περιορισμένου χαρακτήρα των ειδικών επιστημονικών γνώσεων και η ένταξή τους σε μια ευρύτερη, συνεκτική θεωρητική ολότητα, προκειμένου να παραχθεί αληθής θεωρία.¹¹ Όμως, αν είναι ορθή η κριτική του Αντόρνο στην ανεπάρκεια της χορκχάιμερικής προσδιορισμένης άρνησης της ιδεαλιστικής διαλεκτικής, τότε είναι επίσης σαφές ότι το μεθοδολογικό πρότυπο της «διαλεκτικής μεταξύ έρευνας και έκθεσης» θα πρέπει να υποστεί βαθύτερη γνωσιοθεωρητική κριτική. Δεν αρκεί μόνο ο «συντονισμός» των επιμέρους επιστημών με βάση μια συνολική προοπτική, διότι οι γνώσεις που παράγουν οι επιστήμες είναι ήδη εξαρτημένες από μια θετικιστικά προσανατολισμένη θεωρητική δομή και δεν αντανακλούν απλώς «γυμνά δεδομένα», τα οποία μένει μόνο να εντάξουμε εκ των υστέρων στην ορθή ολιστική θεωρία. Όπως τόνιζε στη μεταξύ τους συζήτηση ο Αντόρνο, η πίστη του Χορκχάιμερ στην περιγραφική δύναμη της επιστήμης τον οδηγεί σε άκριτη υποχώρηση προς τον θετικισμό: «Παραμένει κανείς στο επίπεδο του θετικισμού όσο ισχυρίζεται ότι έτσι έχουν τα 'γεγονότα' και απλώς 'ερμηνεύονται' λανθασμένα. Η απόφαση γύρω από τα ορθά ή λανθασμένα γεγονότα μπορεί να ληφθεί μόνο στο πλαίσιο της ανεπτυγμένης θεωρίας».¹²

Για τον Αντόρνο, η εμμονή του Χορκχάιμερ στον θετικό ρόλο των «γεγονότων» προδίδει λοιπόν γνωσιοθεωρητική αφέλεια. Η διπλή κριτική στον ιδεαλισμό και στον θετικισμό προϋποθέτει τη ριζοσπαστικοποίηση της γνωσιοθεωρητικής κριτικής, μέσω μιας διπλής προσδιορισμένης άρνησης: τόσο της ιδέας του ολοκληρωμένου συστήματος της γνώσης όσο και της ιδέας του άμεσου δεδομένου ως του θεμελίου της έγκυρης γνώσης εντός του πλαισίου

10 Βλ., μεταξύ άλλων, Horkheimer 1988β. Βλ. επίσης την κριτική ανασυγκρότηση του Χέλμουτ Ντούμπιελ που εμπνέεται ως ένα σημείο από την αντορνιακή κριτική (Dubiel 1978).

11 Βλ. σχετικά Kuesters 1980, 50-1, 56. Bonss και Schindler 1982, 56-7.

12 Horkheimer 1985β, 471-2. Αυτήν την κριτική αξιοποιεί ο Χέλμουτ Ντούμπιελ στη δική του αντιπαράθεση με τη χορκχάιμερική «διεπιστημονική έρευνα» (Dubiel 1978, 174, 206-7).

των επιμέρους επιστημών.¹³ Δεν αρκεί να πούμε ότι ο θετικισμός είναι καλός αν ενταχθεί στο ορθό ευρύτερο πλαίσιο, γιατί κάτι τέτοιο αντιστοιχεί με προσχώρηση στον λανθασμένο θετικιστικό διαχωρισμό της επιστήμης από τη φιλοσοφία, έστω κι αν κοπτόμαστε για έναν εκ των υστέρων συντονισμό τους (βλ. Horkheimer 1985β, 475). Αυτό που χρειάζεται είναι ένας εσωτερικός αναστοχασμός του ίδιου του θετικιστικού-επιστημονικού εγχειρήματος, που θα αποκαλύψει το γεγονός ότι η «αμεσότητα» της εμπειρίας είναι μια επίφαση (βλ. Horkheimer 1985β, 476). Έτσι, για τον Αντόρνο, η ολόψυχη προσχώρηση του Χορκχάιμερ στον υλισμό θα προϋπέθετε την εγκατάλειψη της θετικής του προδιάθεσης απέναντι στο κριτικό δυναμικό του θετικισμού και τη ριζοσπαστικοποίηση της κριτικής του στη νεωτερική επιστήμη. Στη *Διαλεκτική του διαφωτισμού* αυτή η μεταστροφή έχει πλέον συντελεστεί. Όπως σημειώνουν οι δύο συγγραφείς στον πρόλόγό τους:

Μολονότι επί πολλά χρόνια παρατηρούσαμε ότι στη σύγχρονη επιστημονική δουλειά οι μεγάλες εφευρέσεις πληρώνονται με αυξανόμενη διάλυση της θεωρητικής μόρφωσης, πιστεύαμε ωστόσο πως είναι επιτρεπτό να ακολουθήσουμε ως ένα σημείο τον κατεστημένο τρόπο λειτουργίας και να περιορίσουμε την προσφορά μας κυρίως στην κριτική ή στην παραπέρα ανάπτυξη των ειδικών επιστημονικών θεωριών. [...] Τα αποσπάσματα που συγκεντρώσαμε εδώ δείχνουν εντούτοις ότι αναγκασθήκαμε να άρουμε αυτή την εμπιστοσύνη. [...] η ακατάπαυστη αυτοκαταστροφή του διαφωτισμού αναγκάζει τη σκέψη να απαγορεύσει στον εαυτό της και την παραμικρή ανυποψίαστη αθωότητα απέναντι στις συνήθειες και τις κατευθύνσεις του πνεύματος της εποχής (Horkheimer και Adorno 1996, 19-20).

Ανοίγει έτσι ο δρόμος –εάν βέβαια θέλουμε να τον ακολουθήσουμε– για τη ριζοσπαστική κριτική της επιστήμης και της φιλοσοφίας μέσω της σύνδεσής τους με τη βλέψη της κυριαρχίας επί της φύσης και της κοινωνίας, καθώς και με την «καταναγκαστική εμμονή στην ταυτότητα» που απωθεί και καταπιέζει το μη-ταυτό.

Θα προσθέσω μια τελευταία παρατήρηση, αφήνοντας προς το παρόν ανοικτό το νόημά της: Ίσως να μην είναι τυχαίο το ότι ήδη στις συζητήσεις του με τον Αντόρνο στην εκπνοή της δεκαετίας του '30, ο Χορκχάιμερ του απηύθυνε επανειλημμένα την κατηγορία για «αριστερή απόκλιση» (Horkheimer 1985β, 474) ή για «μηδενιστικό υπερ-ριζοσπαστισμό» (Horkheimer 1985β, 489) –κατηγορία συνηθισμένη πλέον στους σύγχρονους κριτικούς του Αντόρνο που επηρεάζονται από τον Χάμπερμας και την επικοινωνιακή κριτική θεωρία και στρέφονται με αποφασιστικότητα ενάντια στον αντορνιανό «αρνητισμό».¹⁴

13 Βλ. Horkheimer 1985β, 491.

14 Βλ. για παράδειγμα την απόρριψη του αντορνιανού «αρνητισμού» από τον Wellmer (2003, 232-3). Την ίδια χαμπερμασιανή γραμμή ερμηνείας των «αποριών» στις οποίες οδηγείται η

Θα ήταν σίγουρα ενδιαφέρον να διερευνήσει κανείς το ενδεχόμενο αυτή η σύμπτωση να συνδέεται με κάποια βαθύτερη κοινότητα μεταξύ του θεωρητικού προσανατολισμού του πρώιμου Χορκχάμερ και εκείνου του Χάμπερμας.

Κωνσταντίνος Καβουλάκος

Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών
Πανεπιστήμιο Κρήτης
741 00 Ρέθυμνο
kavoulakos@phl.uoc.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Καβουλάκος, Κ. 2001. *Πέρα από τη μεταφυσική και τον επιστημονισμό: Ο «διεπιστημονικός υλισμός» του Max Horkheimer*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- _____. (επιμ.) 2003. *Κριτική θεωρία: Παράδοση και προοπτικές*. Αθήνα: Νήσος.
- Σαγκριώτης, Γ. 2003. Μετεξέλιξεις της έννοιας της αλήθειας στην κριτική θεωρία: Αλήθεια και χρόνος. Στο: Καβουλάκος (επιμ.) 2003, 125-147.
- Adorno, Th.W. 1967. *Negative Dialektik*. Φρανκφούρτη: Suhrkamp.
- Bonss, W. και N. Schindler. 1982. Kritische Theorie als interdisziplinärer Materialismus. Στο: W. Bonss και A. Honneth (επιμ.), *Sozialforschung als Kritik: Zum sozialwissenschaftlichen Potential der Kritischen Theorie*. Φρανκφούρτη: Suhrkamp, 31-66.
- Breuer, S. 1985. Horkheimer oder Adorno: Differenzen im Paradigmakern der kritischen Theorie. *Leviathan* 3: 357-375.
- Dubiel, H. 1978. Theorie dialektischer Darstellung und interdisziplinäre Sozialforschung. Στο: του ιδίου, *Wissenschaftsorganisation und politische Erfahrung: Studien zur frühen Kritischen Theorie*. Φρανκφούρτη: Suhrkamp, 135-211.
- Finlayson, J.G. 2005. *Habermas: A Very Short Introduction*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Honneth, A. 1986. *Kritik der Macht: Reflexionsstufen einer kritischen Gesellschaftstheorie*. Φρανκφούρτη: Suhrkamp.
- Horkheimer, M. 1985α. *Gesammelte Schriften*, 12. Φρανκφούρτη: Fischer.
- _____. 1985β. Diskussionen über die Differenz zwischen Positivismus und materialistischer Dialektik (1939). Στο: του ιδίου, 1985α, 436-492.
- _____. 1985γ. Diskussion über Dialektik (1939?). Στο: του ιδίου, 1985α, 526-541.
- _____. 1985δ. Rettung der Aufklärung. Diskussionen über eine geplante Schrift zur Dialektik. Στο: του ιδίου, 1985α, 594-605.
- _____. 1988α. *Gesammelte Schriften*, 3. Φρανκφούρτη: Fischer.
- _____. 1988β. Die gewaertige Lage der Sozialphilosophie und die Aufgaben eines Instituts für Sozialforschung (1931). Στο: του ιδίου, 1988α, 20-35.
- _____. 1988γ. Bemerkungen über Wissenschaft und Krise (1932). Στο: του ιδίου, 1988α, 40-47.

- _____. 1988δ. *Materialismus und Metaphysik* (1933). Στο: του ιδίου, 1988α, 70-105.
- _____. 1988ε. *Zum Rationalismustreit in der gegenwärtigen Philosophie* (1934). Στο: του ιδίου, 1988α, 163-220.
- _____. 1988στ. *Zum Problem der Wahrheit* (1935), Στο: του ιδίου, 1988α, 277-325.
- Horkheimer, M. και Th.W. Adorno. 1996. *Διαλεκτική του διαφωτισμού*, μτφ. Λ. Αναγνώστου. Αθήνα: Νήσος.
- Lukács, G. 2006. *Η πραγματοποίηση και η συνείδηση του προλεταριάτου*, επιμ.-μτφ. Κ. Καβουλάκος. Αθήνα: Εκκρεμές.
- Kuesters, G.-W. 1980. *Der Kritikbegriff der Kritischen Theorie Max Horkheimers*. Φρανκφούρτη: Campus.
- Wellmer, A. 2003. Ριζοσπαστική κριτική της νεωτερικότητας ή θεωρία της νεωτερικής δημοκρατίας; Δύο πρόσωπα της κριτικής θεωρίας. Στο: Καβουλάκος (επιμ.) 2003, 221-243.

Horkheimer und Adorno: Offene oder negative Dialektik?

KONSTANTINOS KAVOULAKOS

Zusammenfassung

IM Zentrum der Untersuchung liegen die Protokolle der Diskussionen über materialistische Dialektik, die Horkheimer und Adorno Ende der '30er und Anfang der '40er Jahre als Vorbereitung zu einer gemeinsamen Schrift über dieses Thema führten. Man kann hier eine Wende im Denken Horkheimers feststellen, die mit der Preisgabe seiner ursprünglichen Konzeption der "offenen" oder "unabgeschlossenen" Dialektik und der Annäherung zur Position Adornos über "negative Dialektik" zu tun hat. Die Protokolle dokumentieren zwei zentrale Gegenargumente von Adorno: Möchte man die idealistische Dialektik von Hegel transzendieren, so genügt es nicht die dialektische Bewegung des Denkens als unabgeschlossen zu betrachten, sondern man muss auch die "Zubereitung" des Materials hin zum Endziel der Identität thematisieren und kritisieren. Dieser Unterschied hängt mit einem weiteren zusammen: Während der '30er Jahre zielte Horkheimer auf eine dialektische Theorie der kapitalistischen Gesellschaft ab, die sich auf eine philosophisch geleitete interdisziplinäre Forschung stützen würde. Das dialektische Verhältnis von Philosophie und Sozialwissenschaften rekonstruierte er anhand der Hegelschen Unterscheidung zwischen Vernunft und Verstand. Mit der Übernahme dieses Denkmotivs nahm er aber, so Adorno, die Ergebnisse der konventionellen Wissenschaften als "Gegebenheiten", als theorieunabhängige Daten, die nur noch auf die richtige Stelle im Rahmen einer holistischen Theorie platziert werden müssen. Horkheimer teilte also die erkenntniskritische Naivität des Positivismus, der die Dependenz der "Fakten" vom gesamten theoretischen System ausblendet. Offensichtlich wurde diese Kritik von Horkheimer akzeptiert, was zur radikalen Kritik des begrifflichen Denkens überhaupt führte, die dann im gemeinsamen Werk von ihm und Adorno, in der *Dialektik der Aufklärung* (1944), entwickelt wurde.